

Թիւնը, և կը վկայուի թէ նոյն իսկ 1263ին «Մարտիկացի երկու վաճառականներ Տրապիզոն կը գտնուէին կրելով յանձնարարական նամակ Բրովէնսի Կոմս, Անժուի Զարլըսէն»:

Միջոյն Քալէօլօյօսի գահակալութիւնը տեւեց 1260էն 1282, այսինքն մինչեւ իր մահը: Սակայն մահուանէն քանի մը ամիս առաջ արդէն յաջողեցաւ Միջոյն Քալէօլօյօսի Գոմիս Կոմսի զօրօգնութիւնը (E. C. Colwell H. R. Willoughby) կը յաջողին հասնիլ այն եզրակացութեան՝ թէ այս առթիւ գրուեցաւ և ծաղկուեցաւ այս Աւետարանը, և իբր արքունի նուէր կամ օժիտ Տրապիզոն գնաց, ուրկէ հետ՝ զհետէ Գարահիսար և անկէ ալ այժմու գտնուած տեղը՝ Լենինկրատ գնաց:

Հետաքրքրական են E. C. Colwellի պատճառաբանութիւններն ու եզրակացութիւնը ձեռագրիս պատմութեան և սկզբնաւորութեան մասին: Այս գլխուն կը յաջորդէ ձեռագրին «Նկարագրութիւնը»: Մեզի կը պատմուի թէ 1848-1854ի միջեւ Կ. Պոլսոյ Ռուս դիւանագիտական ներկայացուցիչը Վլատիմիր Բալուլիչ Թիթօֆ կերպով մը կը տիրանայ ձեռագրիս և Գարահիսարէն կը տանի Լենինկրատ:

Ձեռագիրը բացառաբար լաւ վիճակի մէջ է, մագաղաթեայ, 215 թերթերէ, միասին գրչու թեամբ: Աւետարանին բնագիրն օրինակուած է ընթերցանութենէ աւելի ցոյցի համար:

Մանրանկարչական տեսակէտով՝ ձեռագիրը մանրանկարուած է և կը պատկերացնէ նիւթը՝ գրուած պատմութենէն առաջ, բաց ի մէկ անգամէ, ուր Զիսուս Գեթսեմանիի մէջ աղօթքի ատեն կը պատկերացուի, գրեալ պատմութենէն վերջ: Ունի 65 մանրանկար և 7 էջ ծաղկեալ կանոններ:

Կազմը կանանչ թաւիչ է քաշուած տախտակ կազմի վրայ, և արծաթ ճարմանդներով փակուող:

Գ. գլուխն ամբողջութեամբ յատկացուած է ձեռագրին յիշատակարաններուն՝ որոնք մանրակրկիտ ոճով և խղճմտօրէն կը քննուին բնագրին հետ թարգմանութեան տրուելէն վերջ: Ձեռագրիս չունի բուն գրչէն յիշատակարան, և հնագոյն յիշատակութիւնը 1575էն է, իսկ վերջինը 1911ին Լենինկրատ գրուած: Բոլորին թիւը միատեղ 62 է:

Գ. գլուխը նուիրուած է «Հնագրութեան և թուականին»: Մանրակրկիտ քննութեամբ ցոյց կը տրուի թէ սոյն ձեռագիրը գործն է երկու

գրիչներու, որոնցմէ մին քիչ բաժին ունեցած է գրչութեան մէջ: Գրչութեան համար նկատի կ'առնուին և բաղդատութեան կը դրուին ուրիշ ծառայողութեան ծառայողներ: Այս քննուած ձեռագիրներու թիւը կը հասնի 108ի:

Ե. գլուխով H. R. Willoughby մեզի կու տայ խղճամիտ վերլուծում մը ծաղկունքներուն մասին, և յաջորդով՝ ուսումնասիրութիւն մը Առաքելոց պատկերներուն: Իսկ Է. գլխով մանրանկար պատկերացումներու վրայ կը խօսի: Ասոնք բոլորն ալ թէեւ սրտիս շատ մօտիկ նիւթեր՝ սակայն ստիպուած եմ անցնիլ առանց անոնց վրայ ծանրանալու:

Ա. հատորիս Բ. մասը նուիրուած է ձեռագրին պարունակութեան, որպէս աւետարաններուն համաբարբառը, իւրաքանչիւր Աւետարան զատ զատ նկատի առնուած, բնագրի պրպտման և քննութեան այս երկարապատում մանրամասն ուսումնասիրութիւն:

Ա. հատորը կ'աւարտի «Յաւելուած»ով մը, ուր կը տրուի «Կանոններ Բիւզանդական Նոր Կտակարանի ձեռագիրները տարբերութեամբ համար»: Ասիկա ոչ միայն շահեկան՝ այլ և թանկագին նպաստ մըն է ձեռագրագիտութեան համար:

Հատորիս վերջը կը գտնուի ամենակարեւոր տեղոյ, անձերու և նիւթերու երկու առանձին ցանկեր: Դարձեալ երկար ցանկ մը ձեռագրաց (Նոր Կտակարաններու) զանազան մատենադարաններու: Ասկէ վերջ 13 արտատպութիւններ գրչութեան Գարահիսարի և ուրիշ ընկերակից նմանող ձեռագիր աւետարաններու:

Երկրորդ հատորը բոլորովին նուիրուած է մանրանկարչութեան և ձեռագրին արուեստին: Այս մասին հեղինակն է Harold Rideout Willoughby:

Այս մասին սկիզբը զետեղուած է Ներածութիւն մը գրուած Հայ Բիւզանդագիտութեան Օրիորդ Սիրարփի Տէր Ներսէսեանէ: Յաջող կերպով Օրիորդը կը վերլուծէ Ձեռագրիս անցեալը: Իրեն համամիտ եմ ենթադրելու որ ձեռագրիս գրչութիւնը և ծաղկումը կատարուած ըլլայ գուցէ Բիւզանդական կայսրութեան այն ատենուան Ասիական բաժնին մէջ, և ոչ ըստ ցուցակագիրներուն՝ որոնք կ'ակնարկեն Կ. Պոլսոյ մէջ գրուած և մանրանկարուած ըլլալ:

Օրիորդը կը կարծէ թէ սոյն ձեռագրին զբոլորութեան և ծաղկման վայր ըլլայ Նիկիան՝ որ Կ. Պոլսէն արտաքսուած լատիններու Բիւզանդական կայսրութեան կեդրոն և ապաստանն

եղաւ ժամանակի մը համար, մինչեւ Բիւզանդացւոց վերստին Կ. Պոլսոյ տիրանալը, այսինքն 1261ին:

Անշուշտ պէտք է նկատի առնել որ ժամանակին քաղաքական վիճակը բնակչութիւնը անհանդարտ կը պահէր: Խոշոր գաղթականական խումբեր՝ մասնաւորաբար Հայ և Յոյն՝ զանազան ուղղութեամբ կը քշուէին, իրար խառնուելով ուղղութեամբ կը քշուէին: Այս պատճառաւ շատ կամ իրարու տեղ բռնելով: Այս պատճառաւ շատ զգուշացուած է Հայ և Բիւզանդական արուեստները տարանջատել, կամ անոնց վերջնական բնավայր մը տալ: Օրիորդ Տէր Ներսէսեան կը հաստատէ որ նոյն իսկ Նիկիայի Ս. Սոփիայի եկեղեցւոյն քանդակեալ զարդարանքներուն մէջ Հայ ուղղութեան քանդակներ կ'երեւին: Յիշեցնեմ որ կական ազդեցութիւններ կ'երեւին: Յիշեցնեմ որ Հայոց ազդեցութիւնը մեծ էր ոչ միայն Կապադովիոյ մէջ, այլ նոյն իսկ Սելճուք բռնակալութեան օրով գտնէ (թէ ոչ անկէ առաջ ալ) Լուիթեանց օրով գտնէ (թէ ոչ անկէ առաջ ալ) Գոնիայի, Անկիւրիոյ եւ այլ կեդրոններու մէջ Հայ ճարտարապետական և քանդակագործական արուեստը մեծապէս ազդեցիկ ու գործունեայ էր, որով որոշ է որ Նիկիան զուրկ չէր առկէ, և ոչ իսկ Կ. Պոլսոյ:

Հաւանական է որ նման պայմաններու տակ ծաղկումի արուեստին մէջ Հայերը ունեցան իրենց ազդեցութիւնը Բիւզանդական գրչագրութեան մէջ, թէեւ չեմ կրնար նոյնն ըսել մանրանկարչութեան մէջ, նոյն իսկ կրնանք ընդունիլ որ Բիւզանդական արուեստը շատ ուժեղ էր ազդեցութեամբ Հայ մանրանկարչական արուեստին պատկերագործութեան մէջ: Այդ երկուքին խառնարանն անտարակոյս Կապադովիոյ էր,

ուրկէ անշուշտ ստացաւ Նիկիան և նոյն իսկ Կ. Պոլսը ԺԲ-ԺԳ դարերուն գրչագրութեան արուեստի կենսական սնունդը:

Այս Բ. հատորին մէջ իւրաքանչիւր մանրանկար արհեստական և արուեստական մանրակրկիտ վերլուծման մը կ'ենթարկուի: Նոյն ատեն անկարելի է չընդունիլ որ ցարդ կարծուածին պէս ԺԳ դարուն Բիւզանդական արուեստը ոչ թէ անկման շրջան մը կը բոլորէր, այլ կը սկսէր ցոյց տալ նոր հասկացողութիւն և խառնուրդ սակայն ԺԳ-ԺԵ դարու քաղաքական ոչնչացնող հեղձուցիչ պայմանները թոյլ չտուին իրականապէս զարգացման, և հազիւ խոստումնալից ծնունդ մը ունենալէ վերջ մեռաւ, թէեւ առանց անհետանալու:

Բ. հատորին 437 էջէն մինչեւ 480 թանկագին և կարեւոր օգտագործուած գրքերու ցանկ մըն է ուր Հայկական ալ իր տեղն ունի, ի մասնաւորի Վենետիկի Միքիթարեան Հայրերով Անիւանով, Սարգիսեանով, Միքէի աւետարանով եւն.: Մեզի կը տրուին յիշատակարաններու ցանկ մ'ալ ինչպէս նաեւ բնագրի, որմէ վերջ կը տրուին 137 արտատպութիւններ Բիւզանդական ձեռագրաց, յիշատակարաններու, արուեստի զանաւորու, որոնք հրատարակութեանս արժէքը անհամար կը բարձրացնեն, թէեւ ստիպուած ենք մեմատ կը բարձրացնեն, թէեւ ստիպուած ենք խոստովանիլ որ տրուած արտատպութեան մեծ մասը զուրկ է զոհացուցիչ յստակութիւն ունեւալէ: Նոյն ատեն կարեւոր էր որ գտնէ նմոյշ մը տրուէր գունատիպ արտատպութեամբ մը այս արժէքաւոր արուեստի ներկայացուցիչն:

Յ. ՔԻՐԵՍԵԱՆ

* * *

Dr. Artashes Abeghian: - Neuarmenische Grammatik Ost- und Westarmenisch mit Lesestücken und einem Wörterverzeichnis. - Աշխարհարար քերականութիւն Արեւելեան և Արեւմտեան բարբառով, ՈՒՍՏՁ. ԱՐՏԱՇԵՍ ԱՐԵՂԵԱՆ. - Աշխարհարար քերականութիւն Արեւելեան և Արեւմտեան բարբառով. 1936. տպ. Berlin and Leipzig. հանդիւրձ ընթերցարան - բառարանով. էջ X + 292 և երկու տախտակներ. 38: Berlin W 35. Walter de Gruyter et Co., Woyischstrasse 38:

Հատորս 31 էջ է Պերլիկի Արեւելեան լեզուներու դասագրքերու շարքին, և հեղինակին երախտագէտ զգացումով նուիրուած յիշատակին մեծ հայագէտ Յովսէփ Մարկուարտի, որ երբեք ուսուցիչ էր Իրանեան և Հայ լեզուաբանութեան՝ Պերլիկի համալսարանին մէջ: Բովանդակութեամբ՝ Ուս. Ա. Արեւելեանի երկը, իր միջակ ձեւին մէջ ընդարձակ ու բազմա-մասն, կը պարունակէ Ա. Հայ լեզուի և մա-

տենագրութեան հիմնական ծանօթութիւններ. (VI-X + 1-14), Բ. Զայնագիտութիւն կամ առոգանութիւն (14-37), Գ. Խօսքի ու թմբ (38-122), Դ. Համաձայնութիւն (123-149), սերը (150-163), Զ. Գրաբարաւ. Ե. Ուղղագրութիւն (164-172), Զ. Մարդկագիտութիւն (յաւելուած) (173-220), Է. Բառարան հայ բարբառներուն (173-220), Ը. Բառարան հայ բարբառներուն (221-282), յաւելեալ երկու տախտակներ՝ Հո-